

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-07>
УДК 930:[343.1:341.322.5-058.55](477.54)(091)«1943/198»

Віталій Яковлев

аспірант

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

заступник генерального директора з наукової роботи

Національний музей воєнної історії Слобожанщини

смт Солоницівка, Харківська обл., 62370, Україна

Email: vitalii.yakovliev@student.karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7207-0097>

ОСОБЛИВОСТІ ВОЄННОГО ТА ПОВОЄННОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ОСІБ, ПРИЧЕТНИХ ДО ЗЛОЧИНІВ НАЦИСТІВ НА ХАРКІВЩИНІ

Стаття висвітлює малодосліджене як в українській, так і зарубіжній історіографії питання притягнення до кримінальної відповідальності осіб, причетних до злочинів нацистів на Харківщині. Джерельною базою вивчення поставленої проблеми послугували законодавчі та нормативно-правові документи, тематичні збірники документів, а також архівні кримінальні справи колишніх співробітників української допоміжної поліції, які перебували

Як цитувати: Яковлев, В. Особливості воєнного та повоєнного кримінального переслідування осіб, причетних до злочинів нацистів на Харківщині. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 65, 2024, с. 156–182. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-07>

How to cite: Yakovliev, V. Wartime and Post-War Criminal Prosecution of Persons Involved in Nazi Crimes in the Kharkiv Region. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*, no. 65, 2024, pp. 156–182. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-07> (In Ukrainian)

© Яковлев В., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

у складі групи ГФП 560, поліції безпеки та СД «генерального округу Харків», батальйону української поліції при СД. Попри розбіжності, які були між країнами Антигітлерівської коаліції, питання покарання нацистських воєнних злочинців стало важливою умовою відновлення миру та встановлення нового світопорядку після завершення Другої світової війни. В подальшому, попри наростання протистояння між двома військово-політичними блоками НАТО та ОВД, питання розшуку та засудження осіб, причетних до кривавих злочинів нацизму, продовжувало залишатися важливим складником міжнародної політики. Важливим кроком у справі покарання злочинів націонал-соціалізму стало прийняття Генеральної асамблеєю ООН Конвенції про незастосування терміну давності до воєнних злочинів та злочинів проти людства. Суди над воєнними злочинцями, громадянами Німеччини, причетними до скоєння масових убивств цивільного населення та військовополонених на території м. Харків та в Харківській області відбулися переважно в повоєнний час. Проаналізувавши кримінальні справи осіб, засуджених як союзниками, так і самими німцями, можна констатувати, що за злочини, вчинені на харківській землі, до відповідальності були притягнені одиниці. Здебільшого ці особи отримали мінімальні строки ув'язнення та були покарані за іншу провину. Переважній більшості нацистів взагалі вдалося уникнути відповідальності. Кримінальне переслідування радянських громадян — учасників масових розправ над мирним населенням та військовополоненими, почалося одразу після звільнення Харківщини в 1943 р. і продовжувалося до кінця 1980-х рр. Колаборанти, що перебували на службі в німецьких каральних інституціях, стали старанними виконавцями та співучасниками кривавих злочинів нацистів. Проте, на відміну від німців, вони в переважній більшості отримали суворе покарання. Слід зазначити, що в радянському кримінальному кодексі не було такого поняття, як «колабораціонізм», тому злочини, вчинені колаборантами, кваліфікувались як «зрада Батьківщини». Необхідно відзначити, що, попри специфічність та суперечливість кримінального переслідування воєнних злочинців з числа громадян СРСР, жодна особа не була реабілітована навіть у 1990-ті рр. Іншими словами, навіть за пострадянськими мірками їхні дії розглядали як воєнні злочини, що не мають строку давності.

Ключові слова: Друга світова війна, Харківщина, воєнні злочини нацистів, військовий трибунал, кримінальне переслідування, військовий колабораціонізм.

Розв'язавши Другу світову війну, нацисти повністю відкинули не лише загальноприйняті норми міжнародного права,

а й загальнолюдські правила моралі. Під час бойових дій вони вдавалися до найжорстокіших методів і засобів ведення війни, винищуючи цивільне населення й цілі народи, створюючи нелюдські умови утримання військовополонених, руйнуючи без військової потреби міста й села. Масові вбивства, катування та грабежі стали повсякденною реальністю на окупованих нацистами територіях. Злочини, скоєні нацистською Німеччиною та її союзниками з країн Осі, були такі масштабні, що кримінальне переслідування їх організаторів та виконавців стало одним із пріоритетних завдань країн Об'єднаних Націй. Покарання нацистських воєнних злочинців набуло важливого значення в процесі відновлення миру після глобального міжнародного конфлікту.

Вивчення питання воєнного та повоєнного кримінального переслідування осіб, причетних до злочинів, скоєних нацистами під час окупації Харківської області (1941–1943 рр.), не стали предметом окремого дослідження. Серед напрацювань українських науковців слід виокремити фундаментальну працю В. О. Шайкан (Shajkan 2005). На підставі вивчення масиву маловідомих та невідомих для дослідників документів українських архівосховищ авторка торкнулася, зокрема, і питання правового підґрунтя кваліфікації воєнних злочинів, скоєних колаборантами в роки війни, та їх судового й позасудового переслідування. Важливі аспекти формування нормативно-правової бази, яка дозволила притягнути до кримінальної відповідальності нацистських воєнних злочинців, а також специфіку роботи радянських репресивних органів висвітлено в загальних та спеціальних працях українських і зарубіжних дослідників В. Ю. Васильєва, О. Є. Єпіфанова, С. В. Кудряшова, В. Вуазен, О. Прусина (Vasyl'iev 2018; 2019; Epifanov 2001; Kudryashov, Voisin 2009; Prusin 2003).

Метою цієї статті є дослідження специфіки кримінального переслідування в період 1940–1980-х рр. осіб, причетних до скоєння воєнних злочинів нацистів на Харківщині. Харківський судовий процес (15–18 грудня 1943 р.) не розглядається в цій розвідці. Особливості його організації, проведення, міжнародний резонанс та історична роль висвітлені в інших роботах автора (Yakovliev 2021; 2022).

Джерельною базою для вивчення поставленої проблеми стали законодавчі та нормативно-правові документи, тематичні збірники документів, а також архівні кримінальні справи колишніх співробітників української допоміжної поліції, які перебували у складі групи ГФП 560, поліції безпеки та СД «генерального округу Харків», батальйону української поліції при СД.

Найвідомішим повоєнним процесом над головними воєнними злочинцями Третього райху став суд, який розпочався 20 листопада 1945 р. в Нюрнберзі. Під час засідання Міжнародного військового трибуналу (далі — МВТ) радянське обвинувачення використало, зокрема, і докази, зібрані Харківською обласною комісією сприяння Надзвичайній державній комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників та завданих ними збитків (далі — ХОК НДК) (*Trial of the Major War Criminals 1947*, 573–574). 1 жовтня 1946 р. МВТ ухвалив вирок: дванадцятьох підсудних засудили до страти, трьох — до довічного ув'язнення, інші були позбавлені волі на строк від 10 до 20 років (*Trial of the Major War Criminals 1947*, 588–589).

У подальшому чотири союзні держави — Великобританія, США, Франція та СРСР — провели судові процеси над нацистськими воєнними злочинцями у своїх окупаційних зонах на території Німеччини та Австрії. Підставою для здійснення правосуддя стали міжнародні угоди щодо покарання «осіб, винних у воєнних злочинах, злочинах проти миру і проти людяності» та Закон № 10, ухвалений 20 грудня 1945 р. рішенням Контрольної Ради союзників (*Trials of War Criminals before the Nuernberg 1949a*, VIII–XIX). У період з грудня 1946 р. по квітень 1949 р. створений в американській окупаційній зоні Нюрнберзький військовий трибунал провів 12 судових процесів, які часто називають наступними (малими) Нюрнберзькими процесами (*Trials of War Criminals before the Nuernberg 1949a*, III). До відповідальності було притягнуто нацистських воєнних злочинців — медиків, членів айнзатцгруп, представників військового командування, органів юстиції, міністерства закордонних справ гітлерівської Німеччини, а також промисловців. У рамках цих процесів

відбувся суд над айнзатцгрупами (29 вересня 1947 р. — 10 квітня 1948 р.). Серед 24 обвинувачених були представники зондеркоманди 4А зі складу айнзатцгрупи «Ц»: штандартенфюрер СС П. Блобель, який очолював зондеркоманду з червня 1941 р. по січень 1942 р. (Paul Blobel), та штурмбанфюрер СС Вальдемар фон Радецькі — заступник командира СК–4А (Trials of War Criminals before the Nuernberg 1949b, 577). На підставі звітів зондеркоманди 4А Нюрнберзький військовий трибунал визнав їх винними у злочинах проти людяності, воєнних злочинах та членстві в злочинних організаціях СС та СД (Trials of War Criminals before the Nuernberg 1949b, 529, 578). Каральна діяльність Блобеля та фон Радецькі на окупованій території Харківської області на судовому процесі не розглядалася, хоча останній був визнаний ХОК НДК причетним до розстрілів близько 4 000 осіб у районі Лісопарку та вбивства більше 15 000 харківських євреїв (DAKHO, f. 2, op. 14, spr. 144, ark. 3).

Ще один представник керівної ланки зондеркоманди 4А — штурмбанфюрер СС Г. Гелленбройх, відповідальний «за злодіяння, скоєні над мирним населенням міста Харкова» (пер. з рос.)¹ (DAKHO, f. 2, op. 14, spr. 144, ark. 82), був притягнутий до відповідальності американцями в 1947 р. Проте знову ж таки не за злочини, скоєні на харківській землі. Військовий суд США в Дахау звинуватив Г. Гелленбройха в убивстві трьох полонених американських авіаторів та засудив його до страти (Klee 2005, 242).

У перші повоєнні роки в межах своєї окупаційної зони Радянський Союз також здійснював заходи щодо розшуку та покарання нацистських воєнних злочинців. До рук правосуддя потрапляли й представники німецьких каральних органів, які заплямували себе участю в масових убивствах цивільного населення та військовополонених на Харківщині. Зокрема, 21 жовтня 1947 р. Ростовським окружним відділом Радянської військової адміністрації в Німеччині у спецтаборі № 9 у м. Нойбранденбург було заарештовано штурмшарфюрера СС М. Єнтцша, колишнього слідчого кримінального відділу ЕК–5.

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторові статті.

Його звинуватили в «безпосередній участі в звірствах і злодіяннях, що вчинялися німецькими загарбниками на тимчасово окупованій Харківській області і в м. Харків», відповідно до пункту «с» розділу 1-го статті 2-ї Закону № 10 (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 34, ark. 34). М. Єнтцш визнав, що за завершеними ним у м. Харків кримінальними справами було розстріляно 6 осіб і 30 відправлено до тюрми й на каторжні роботи. Також він підтвердив свою участь у транспортуванні 120–150 радянських громадян наприкінці 1942 р. — початку 1943 р. з тюрми СД до місця розстрілу в Лісопарку (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 34, ark. 11). Однак до кінця слідства М. Єнтцш не дожив, 2 листопада 1947 р. він покінчив життя самогубством (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 34, ark. 16).

Крім того, 1947 р. радянський військовий трибунал у Берліні засудив 15 поліцейських третього взводу третьої роти 9-го запасного батальйону поліції до 25 років ув'язнення кожного. Цей взвод, яким командував цуг- і вахтмейстер Текленбург, брав активну участь у розстрілі євреїв у Харкові (Megargee 2012, 1770). За показами вахмістра 3-го поліцейського взводу Р. Лацера та старшого вахмістра цього ж підрозділу Ф. Евелінга у грудні 1941 р. — січні 1942 р. в Харкові, за містом в кар'єрі, зондеркоманда 4А розстріляла приблизно 8 000 євреїв (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 37, ark. 210).

Природно, що більшість воєнних злочинців з числа іноземних громадян виявлялася радянськими репресивними органами в таборах для військовополонених, що розташовувалися на території СРСР. Наприклад, у 1949 р. в таборі МВС № 448 в поле зору слідчих органів потрапив колишній унтерштурмфюрер СС Д. Петерс. У вирокі Військового трибуналу військ МВС Харківської області зазначалося, що обвинувачений, перебуваючи на посаді помічника начальника слідчого відділу гестапо м. Харків, неодноразово особисто брав участь у масових розстрілах радянських громадян в районі селища Сокольники. Унаслідок цього Д. Петерса було визнано винним у скоєнні злочинів, передбачених статтею 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. № 39 «Про міри заходи покарання для німецько-фашистських злодіїв, винних в убивствах та катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців,

для шпигунів, зрадників Батьківщини із числа радянських громадян та їх пособників» (далі — Указ від 19.04.1943 р.), і засудили до найвищої міри покарання, яку через скасування в СРСР в 1947 р. смертної кари (Vladimircsev, Kokurin 2008, 381) замінили на 25 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 34, ark. 212).

Лібералізація політичного життя в СРСР в середині 1950-х рр. торкнулася й міжнародної сфери, зокрема, і стосунків з ФРН. Маючи на меті нормалізацію відносин між країнами, радянське керівництво прийняло рішення щодо встановлення дипломатичних відносин з ФРН (Kunse 2020, 60). Буквально на першому засіданні міжурядових делегацій у Москві 9 вересня 1955 р. канцлер ФРН К. Аденауер рішуче заявив, що обов'язковою умовою налагодження відносин є звільнення і повернення на батьківщину всіх німців, ув'язнених на території СРСР (Kunse 2020, 96). Кремль дослухався до вимог протилежної сторони. Вже 28 вересня 1955 р. з'явився Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про дострокове звільнення німецьких громадян, засуджених судовими органами СРСР за скоєні ними злочини проти народів Радянського Союзу в період війни». Відповідно до цього указу достроковому звільненню та репатріації до НДР і ФРН підлягали 8 877 осіб. Крім того, урядам цих держав передавались 749 воєнних злочинців, яких через тяжкість вчинених ними злочинів Радянський Союз не вважав можливим звільнити від покарання (Sbornik zakonov SSSR 1975, 414–415). З-поміж 749 німецьких громадян, репатрійованих 1956 р. до НДР і ФРН, опинився і Д. Петерс, колишній співробітник Харківського СД (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 34, ark. 206).

Слід зазначити, що, попри наростання протистояння між двома військово-політичними блоками НАТО та ОВД, питання розшуку та засудження осіб, причетних до кривавих злочинів нацизму, продовжувало залишатися важливим складником міжнародної політики. Цьому сприяла, зокрема, позиція багатьох європейських країн, які зазнали значних людських та матеріальних втрат під час Другої світової війни. Наприклад, у Радянському Союзі це питання було закріплено законодавчо. В Указі Президії Верховної Ради СРСР

від 4 березня 1965 р. зазначалося, що кримінальне переслідування «нацистських злочинців, винних в найтяжчих злочиннях проти миру і людяності та воєнних злочинах, підлягають суду і покаранню незалежно від часу, що минув після вчинення злочинів» (Sbornik zakonov SSSR 1975, 344). Надалі зазначену ініціативу підтримала Генеральна Асамблея ООН, яка 26 листопада 1968 р. прийняла Конвенцію про незастосування терміну давності до воєнних злочинів та злочинів проти людства. Здійснення правосуддя було визнане не лише справедливою відплатою за жорстокі злочини нацизму. Воно мало стати «важливим чинником у справі попередження таких злочинів, захисту прав людини та основних свобод, зміцнення довіри, заохочення співпраці між народами та гарантування міжнародного миру та безпеки» (пер. з англ.) (Convention on the Non-Applicability 1968).

Отже, кримінальне переслідування нацистських воєнних злочинців відбувалося й надалі. У період 1967–1968 рр. у західнонімецькому місті Дармштадт, яке свого часу стало надійним оплотом гітлерівського режиму, до відповідальності була притягнена група колишніх офіцерів і унтер-офіцерів зондеркоманди 4А («Суд над К. Кальсеном та іншими»). Всім їм інкримінували участь та співучасть у масових та індивідуальних убивствах радянських євреїв, комуністичних функціонерів, психічно хворих осіб та радянських військовополонених (Megargee 2012, 1770). Принаймні один з підсудних — унтерштурмфюрер СС В. Войтон, був засуджений за участь у вбивстві щонайменше 10 000 євреїв у Харкові (Klee 2005, 684).

У 1982 р. в м. Траунштайн був проведений суд над колишніми військовослужбовцями 314-го батальйону поліції — підрозділу, який заплямував себе участю в масових убивствах цивільного населення та військовополонених на Харківщині. Двох колишніх офіцерів цього підрозділу обвинуватили, а згодом і засудили за участь у розстрілі євреїв на Волині в липні-серпні 1941 р. та в м. Дніпропетровськ у жовтні 1941 р. Про трагедію харківського єврейства на судовому процесі не згадувалось (Megargee 2012, 1770).

Попри досить активні зусилля світової спільноти щодо покарання нацистських воєнних злочинців, багатьом з них з різних причин

вдалося уникнути справедливого покарання. Показовою в цьому плані є доля колишнього начальника поліції безпеки та СД «генерального округу Харків» штурмбанфюрера СС Ф. Кранебіттера: не покараного ні за життя, ні після смерті. 13 травня 1945 р. його разом з іншими високопосадовцями СС заарештували американці в м. Больцано та перевели до табору в м. Ріміні, який перебував під управлінням англійців. На початку 1948 р. британці передали його Командуванню кримінальних розслідувань армії США (USACIDC), яке, своєю чергою, відправило його до Австрії. Західні союзники не проводили розслідування злочинної діяльності Ф. Кранебіттера у складі СД, хоча останній встиг «відзначитися» не лише участю в масових розстрілах жителів Харківщини, а й під час служби в Італії, зокрема, в убивстві в'язнів табору Фассолі. Нарешті, австрійський суд висунув йому звинувачення в незаконному членстві в НСДАП і призначив покарання у вигляді позбавлення волі строком на 1 рік. Після звільнення Ф. Кранебіттер працював спочатку на фабриці пластмаси у Вельсі, а згодом — інспектором державного пожежного страхування у Верхній Австрії. Помер 1957 р. від раку (Klee 2005, 335). Верхом цинізму став напис на надгробку покійного — організатора масових убивств цивільного населення та військовополонених у період 1942–1943 рр. на Харківщині: «Його життя було жертвовною любов'ю та гідним виконанням обов'язку» (пер. з нім.) (Schacherreiter 2014).

Ще одне важливе питання, що потребує детального висвітлення, є покарання радянських громадян, які, перебуваючи на службі в німецьких каральних інституціях, стали співучасниками кривавих злочинів нацизму. Здійснення масштабних репресій на окупованих Вермахтом територіях вимагало підтримки з боку місцевого населення, оскільки силами лише каральних органів німецької окупаційної влади було б неможливо розшукати та фізично знищити таку кількість людей, віднесених нацистською ідеологією до категорії «небажаних».

Переслідування колаборантів в СРСР мало низку специфічних особливостей, які зумовили суперечливість і складність цього процесу. На відміну від країн Західної Європи, де були створені нові

законодавчі норми, в Радянському Союзі для цього застосовували Кримінальний кодекс (далі — КК) РРФСР та кодекси союзних республік. Відповідно до наказу Прокурора СРСР від 15 травня 1942 р. № 46сс «Про кваліфікацію злочинів осіб, що перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом» діяльність радянських громадян, які перебували на службі в німців, зокрема й тих, що брали участь у роботі німецьких каральних органів, кваліфікувалась як зрада Батьківщини. До них мали застосовуватись стаття 58–1, пункти «а» та «б» КК РРФСР (Ugolovnyj kodeks RSFSR 1950, 35) та її відповідники в законодавстві союзних республік. У випадку України це була стаття 54–1 «а» і «б» КК УРСР (Kryminal'nyj kodeks URSR 1950, 16). Цілком очевидно, що стаття «зрада Батьківщини», яка передбачала покарання за контрреволюційну діяльність, у випадку з радянськими громадянами — співучасниками масових воєнних злочинів, зовсім не відповідала реаліям часу. Правомірно було би говорити про якісно нові злочини, які неминуче асоціювалися з кривавими розправами нацистів на окупованих радянських територіях. Змінити ситуацію мав Указ від 19.04.1943 р., за статтями 1 та 2 якого до кримінальної відповідальності притягувалися також громадяни СРСР (Yampol'skij 2008, 401–402). Окрім суто кримінального покарання за воєнні злочини, він мав «виховне» значення. Отже, радянська юстиція в більшості випадків розцінювала колабораціонізм як «зраду Батьківщини» та «пособництво окупантам».

Однак відсутність чіткого розуміння того, кого і як мали судити, призвело до того, що під час війни та у перші повоєнні роки колаборантів карали по-різному. Як показала судова практика, Указ від 19.04.1943 р. докорінно не змінив ситуацію, а навпаки, призвів до ще більшої плутанини під час визначення воєнних злочинців та їх пособників з числа громадян СРСР. Внаслідок цього у справах цієї категорії обвинувачених органи слідства найчастіше дотримувалися кваліфікації дій за статтями 54–1 КК УРСР та 58–1 КК РРФСР — пункти «а» і «б». Водночас у цей час значного поширення набув нічим не мотивований і не врегульований симбіоз диспозиції статей

про «зраду Батьківщини» із санкцією статті 2 Указу від 19.04.1943 р. (Eriřanov 2001, 84).

Для врегулювання питання покарання радянських громадян за співпрацю з ворогом, зокрема й за воєнні злочини, 25 листопада 1943 р. була прийнята постанова Пленуму Верховного Суду СРСР № 22/М/16/У/сс «Про кваліфікацію дій радянських громадян, що надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками». В документі були надані роз'яснення щодо кваліфікацій дій радянських громадян, які співпрацювали з ворогом і підлягали кримінальній відповідальності. Їх розділено на дві категорії: «зрадники Батьківщини» та «пособники». До першої категорії були віднесені жителі СРСР, які стали співучасниками злочинів нацистів. Як зазначалося в постанові, вони «служили у німців в органах гестапо або на відповідальних адміністративних посадах (бургомістри, начальники поліції, коменданти тощо), надавали ворогові відомості, що становлять військову чи державну таємницю; видавали або переслідували партизанів, військовослужбовців Червоної армії, радянських активістів та членів їх сімей; брали безпосередню участь у вбивствах і насильствах над населенням, у грабежах і знищенні майна громадян і майна, що належить державі, колгоспам, кооперативним і громадським організаціям, а також військовослужбовців, які перейшли на бік ворога». Усі вони підлягали відповідальності за статтями 58–1 «а» або 58–1 «б» КК РРФСР та відповідним статтям КК інших союзних республік, а у випадках, передбачених Указом від 19.04.1943 р., за статтею 1 цього указу. До «пособників» були віднесені особи, які допомагали німцям відновлювати промислові підприємства, транспорт, сільське господарство, тобто діяльність яких під час окупації можна кваліфікувати як соціально-побутовий колабораціонізм. Вони підлягали відповідальності за статтею 58–3 КК РСФСР та 54–3 КК УРСР — «зносини з контрреволюційною метою з іноземною державою», або в певних випадках — за статтею 2 Указу від 19.04.1943 р. (Yampol'skij 2008, 572–573).

Кримінальне переслідування активних учасників масових розправ над мирним населенням та військовополоненими почалося

одразу після звільнення Харківщини. Більшість громадян СРСР, які перебували на службі в зондеркоманді 4А, ГФП, поліції безпеки та СД «генерального округу Харків», українському батальйоні СД в лютому та серпні 1943 р., встигли евакуюватися разом з німцями на захід. Проте певна частина з них з тієї чи іншої причини залишилась на території Харківській області й потрапила в поле зору радянських репресивних органів. «Зрадників Батьківщини» виявляли територіальні органи НКВС та НКДБ під час обліку й перереєстрації населення, а також під час здійснення розшукових заходів. У випадку з Харковом неоцінений внесок у справу виявлення членів каральних органів з числа колаборантів, як не дивно, зробили самі німці. Під час свого відступу в лютому 1943 р. в будівлі СД на Сумській, 100 вони залишили списки співробітників і поліцейських українського батальйону СД разом з автобіографіями, анкетами, угодами про нерозголошення службової таємниці тощо (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 10, ark. 277; t. 11, ark. 294; t. 31, ark. 180–187).

Уже в лютому 1943 р. слідчим відділом НКДБ УРСР були заарештовані та притягнуті до кримінальної відповідальності 9 колишніх співробітників німецьких каральних органів — СК–4А, ГФП та СД. У жовтні 1943 р. у своїй доповідній записці нарком держбезпеки УРСР С. Р. Савченко навіть пропонував В. М. Меркулову провести над ними в Харкові відкритий судовий процес (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 37, ark. 229). Стосовно 9 радянських громадян, причетних до німецьких злочинів у Харкові, то вони були покарані рішеннями закритих засідань військових трибуналів. Наприклад, П. К. Сіренка — «українського коменданта» тюрми СД, і трьох його поплічників було засуджено Військовим трибуналом Харківського військового округу від 2–3 березня 1944 р. Їм було висунуто обвинувачення в тому, що, перебуваючи на службі в Червоній армії, вони зрадили Батьківщину і здалися німцям в полон, згодом вступили на службу до української поліції при гестапо м. Харків. За їх активної участі було знищено до 1 000 радянських громадян. Отже, всіх чотирьох визнали винними у злочинах, передбачених статтею 54–1 «б» КК УРСР, і призначили найвищу міру покарання — розстріл, з конфіскацією всього належного

їм майна. Вирок був направлений на затвердження до Військової Колегії Верховного Суду СРСР. Після розгляду справи одному з підсудних замінили смертну кару на 20 років каторжних робіт згідно з частиною 2 Указу від 19.04.1943 р. (AU SBU KhO, f. 4 (R), op. 2, spr. 34417, t. 2, ark. 282zv.-283).

За матеріалами судової справи П. К. Сіренка, спочатку як свідки проходили перекладачка ГФП та СД М. О. Догаєва та В. А. Лісний — слідчий кримінального відділу Харківського СД. Радянське слідство не встигло висунути обвинувачення М. О. Догаєвій: вона померла 1943 р. від туберкульозу в тюрмі НКВС у м. Казань (AU SBU KhO, f. 4 (R), op. 2, spr. 34417, t. 1, ark. 134-138 zv.). Стосовно В. А. Лісного було порушено кримінальну справу за статтею 54–1 «а». Як зазначалося в матеріалах справи, він «втратив надію, не вірив у перемогу Червоної Армії, і в зв'язку з цим зрадив Батьківщину, залишився в окупованому німецькими загарбниками м. Харків, вступив на службу до гестапо в якості слідчого» (AU SBU KhO, f. 4 (R), op. 2, spr. 34417, t. 1, ark. 235 zv.). Крім того, йому інкримінували участь у масовому знищенні радянських громадян: перебуваючи на посаді слідчого СД з серпня 1942 р. по лютий 1943 р., він завершив 60 слідчих справ, за якими 20 заарештованих були розстріляні. Рішенням Військового трибуналу військ НКВС Харківської області на підставі статті 2 Указу від 19.04.1943 р. В. А. Лісний був засуджений до 20 років каторжних робіт, з ураженням в правах на 5 років та конфіскацією майна (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 33, ark. 148).

У судовій практиці траплялися й неординарні випадки, які не вкладалися в загальну схему. Наприклад, харків'янка Н. М. Лещишина під час окупації була перекладачкою та агенткою ГФП та СД, а з листопада 1943 р. — направлена для роботи в РЗГА до відділу VI-D-III. Наслідком її зрадницької діяльності став розгром осередків українського націоналістичного руху в містах Харкові, Полтаві, Києві, Рівному, Львові тощо. У липні 1945 р. Н. М. Лещишина повернулася з Німеччини до м. Харків і одразу звернулася до «компетентних органів». У відповідь на звинувачення слідчих УНКДБ УРСР по Харківській області щодо «зради

Батьківщини» Н. М. Лещишина категорично заявила, що під час служби в німецьких каральних органах вона приносила лише користь радянській державі: руками німців знищувала бандерівців (AU SBU KhO, spr. 017638, ark. 38 zv.). Радянська влада високо оцінила «заслуги» Н. М. Лещишиної: постановою заступника наркому НКДБ УРСР генерал-майора Д. І. Єсипенка від 5 вересня 1945 р. кримінальну справу закрили, а її звільнили з-під варти. «У процесі проведеного слідства фактів зради радянських патріотів особисто з боку Лещишиної не встановлено», — підсумовувалось у документі (AU SBU KhO, spr. 017638, ark. 279). Імовірно, планувалось надалі використати досвід німецької агентки Н. М. Лещишиної для боротьби з українським самостійницьким рухом в Україні.

Дослідивши матеріали понад 100 архівних кримінальних справ радянських громадян, колишніх співробітників 560 групи ГФП, поліції безпеки та СД «генерального округу Харків» та батальйону української поліції при СД, були виявлені такі особливості. Всі колаборанти притягнуті радянськими слідчими органами до відповідальності впродовж 1943–1988 рр. на підставі статей про «зраду Батьківщини» (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 7–11; t. 26–28; t. 31–35). Необхідно зазначити, що більшість особового складу української поліції ГФП та Харківського СД була сформована з радянських військовополонених, набраних у Полтавському та Холодногірському таборах протягом 1941–1943 рр. Під час вступу до німецьких силових структур до колаборантів в обов'язковому порядку застосовували відповідну процедуру оформлення, що передбачала написання автобіографії, заповнення анкети та прийняття присяги (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 26, ark. 24; t. 34, ark. 4–6). Крім того, поліцейські проходили спеціальну підготовку, яка включала військовий вишкіл та ідеологічну обробку (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 35, ark. 135). Більшість колаборантів, небезпідставно побоюючись репресій з боку радянської влади, в серпні 1943 р. евакуювалася разом з німцями на захід. Під час відступу одна частина співробітників Харківського СД продовжила службу в різних німецьких військових підрозділах аж до кінця війни (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 35, ark. 135). (AU SBU ZO, spr. 20368,

t. 7, ark. 115-116), інша — втекла додому (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 8, ark. 208). Під час радянського наступу 1943–1945 рр. значна кількість колишніх поліцейських Харківського батальйону СД була призвана до лав РСЧА. При цьому польові військкомати в більшості випадків не цікавилися минулим призовників: радянське командування завжди мало гостру потребу в живій силі. У цьому розумінні досить типовою для свого часу є доля поліцейського СД А. А. Ткаченка. «Після нетривалої фільтрації з мене зняли форму поліцейського СД, переодягли у форму радянського солдата, і я був призваний до Червоної Армії», — пригадував він (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 11, ark. 235). Отже, співучасники кривавих злочинів нацистів до кінця війни встигли повоювати на боці Радянського Союзу, отримали важкі поранення (AU SBU KhO, spr. 19228, ark. 81), а деякі з них за воїнську звитягу були відзначені високими урядовими нагородами. Наприклад, водій СД С. П. Бабицький, призваний до радянської армії в лютому 1945 р., був нагороджений орденом «Слави» III ступеня (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 7, ark. 116). Колишній поліцейський І. Є. Лохматиков після втечі від німців в 1944 р. потрапив до словацького партизанського загону, згодом воював у штрафній роті, розвідроті. За взяття в полон німецьких «язиків» був двічі нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 9, ark. 75). Інший колишній поліцейський українського батальйону СД Г. Д. Свиридов, призваний до Червоної армії в січні 1943 р., був відзначений орденами Червоного Прапора та «Слави» III ступеня. Однак, як свідчать матеріали архівних кримінальних справ, у подальшому це не звільнило їх від покарання: вони були засуджені до 25 років виправно-трудових таборів (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 26, ark. 215; t. 35, ark. 134).

У повоєнний час радянські слідчі органи НКДБ–КДБ продовжили проводити активну розшукову роботу щодо радянських громадян, які перебували на службі в німецьких каральних органах та були причетні до вчинення воєнних злочинів, зокрема, й на Харківщині. Стандартне обвинувачення проти колишніх військовослужбовців Червоної армії виглядало так: перебуваючи в лавах діючої армії, добровільно, зі зброєю в руках здався в полон ворогові; перебуваючи

в таборі для військовополонених, зрадив Батьківщину, погодившись на службу в ГФП/СД; брав участь у масових розстрілах радянських громадян (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 35, ark. 135). Цивільним особам за статтею «зрада Батьківщини» інкримінували антирадянські настрої, зневіру в силу радянської влади, відмову евакуюватися, перебування на окупованій ворогом території, службу в німецьких каральних органах, співучасть у вбивствах цивільного населення та військовополонених (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 28, ark. 184–185; t. 35, ark. 9). Справи обвинувачених у державній зраді розглядали на закритих засіданнях військових трибуналів без участі сторін та без виклику свідків. Хоча іноді, як це трапилося у випадку з Ф. П. Гречишкіним та М. Ф. Сопельником, звинувачених у перевезенні заарештованих радянських громадян до місця масових страт у Лісопарку, до суду допустили адвоката. Захисник намагався пом'якшити вирок, перекваліфікувавши справу зі статті 54–1 «а» КК УРСР — «зрада Батьківщини» на статтю 54–3 — «зносини з контрреволюційною метою з іноземною державою» (Kriminal'nyj kodeks URSR 1950, 17). Аргументи адвоката були заслухані, проте рішення трибуналу щодо покарання підсудних за статтею 54–1 «а» залишилося незмінним (AU SBU KhO, spr. 25464, ark. 234, 246).

До кримінальної відповідальності притягувалися колаборанти не лише за належність до німецьких каральних структур, а й за те, що своїми діями сприяли встановленню й підтриманню жорстокого окупаційного режиму. Це стосувалося не лише слідчих та поліцейських СД, а й водіїв, які перевозили заарештованих на місця розстрілів; перекладачів, що брали участь у допитах в'язнів і навіть поліцейських музичного взводу СД (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 34, ark. 181).

Загалом громадяни СРСР, визнані винними у скоєнні воєнних злочинах на Харківщині, отримали покарання, передбачені статтями «зрада Батьківщини» та статтею 2 Указу від 19.04.1943 р. Перші вироки, винесені ще під час війни, відзначалися найбільшою суворістю: доволі часто призначали найвищу міру кримінально покарання — розстріл, а також заслання на 20 років каторжних робіт (AU SBU KhO, f. 4 (R), op. 2, spr. 34417, t. 2, ark. 283; AU SBU ZO, spr. 20368, t. 33, ark. 148).

Надалі максимальна міра покарання переважно призначалася у вигляді 25 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборих, з ураженням в громадянських правах на 5 років та конфіскацією майна; мінімальна — обмежувалася 5 роками таборів (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 9, ark. 297; t. 34, ark. 95, 224). Проаналізувавши матеріали архівних кримінальних справ, можна дійти висновку, що військових колаборантів в одних ситуаціях засуджували до мінімальних термінів покарання, оскільки вони служили у репресивних структурах окупаційного апарату, в інших — до максимальних, бо, окрім того, їх визнавали активними учасниками каральних акцій нацистів, спрямованих проти цивільного населення, військовополонених, радянського Руху опору. Взагалі за одні й ті самі злочини, скоєні за подібних обставин, могли призначити як максимальні, так і мінімальні строки покарання. Це свідчить як про відсутність у суддів чіткого визначення дій колаборантів, так і про їхню недостатню кваліфікацію — вироки військових трибуналів доволі часто переглядали вищі судові інстанції (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 26, ark. 210; t. 27, ark. 10; t. 34, ark. 62; t. 35, ark. 4).

Після смерті Й. Сталіна в СРСР розпочалася лібералізація суспільно-політичного життя, яка торкнулася й громадян, репресованих радянською владою. Відповідно до постанови Президії ЦК КПРС від 4 травня 1954 р. та ЦК КП(б)У від 11 травня 1954 р. створювалися центральні й місцеві комісії, які переглядали справи осіб, засуджених за «контрреволюційні злочини». У випадках незаконного засудження та неправильної кваліфікації складу злочину, комісії мали право скасовувати рішення суду, реабілітувати засуджених, перекваліфікувати склад злочину, скорочувати термін покарання (Reabilitaciya, 117). Правовою основою діяльності обласних комісій став спільний наказ Генерального прокурора СРСР, міністрів юстиції та внутрішніх справ СРСР, голови КДБ при Раді Міністрів СРСР від 19 травня 1954 р. № 96сс/0016/00397/00252. Він встановлював порядок перегляду справ репресованих громадян й визначав повноваження органів, залучених до її проведення. Перегляду підлягали й судові рішення щодо радянських громадян, засуджених за статтею

«зрада Батьківщини». Після ознайомлення з матеріалами архівних кримінальних справ осіб, засуджених за військовий колабораціонізм, Харківська обласна комісія, як правило, ухвалювала рішення відмовити у їх перегляді (AU SBU KhO, spr. 19228, ark. 83; AU SBU KhO, spr. 25464, ark. 290). Хоча траплялися й винятки з правил (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 35, ark. 4).

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 р. «Про амністію радянських громадян, які співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» відбулося масове звільнення з місць позбавлення волі, зокрема й військових колаборантів. В указі зазначалося, що для надання жителям СРСР, «які через слабкодухість та несвідомість були залучені до співпраці з окупантами», можливості повернутися «до чесного трудового життя» з місць ув'язнення звільняли осіб, засуджених до 10 років, зокрема й за статтею «зрада Батьківщини». Той, хто мав строк покарання більше ніж 10 років, термін позбавлення волі скорочувався наполовину. Звільненню підлягали також особи, покарані за службу в німецькій армії та поліції. Амністія не поширювалася лише на карателів, засуджених за вбивства та катування радянських громадян (Sbornik zakonov SSSR 1956, 410). Як свідчать матеріали архівних кримінальних справ, майже всі колаборанти, засуджені за службу в німецьких каральних органах та співучасть у злочинах нацистів на харківській землі, були амністовані відповідно до указу від 17 вересня 1955 р. Одні з них, як, наприклад, М. Г. Акшинський, колишній поліцейський СД, чи Н. А. Кондрашова — перекладачка кримінального відділу СД, засуджені на 25 років, були звільнені 1955 р. зі зняттям судимості (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 7, ark. 5; t. 9, ark. 4). Іншим, таким як Г. Д. Свиридову, термін ув'язнення був зменшений майже наполовину — від 25 до 12 років (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 26, ark. 222). Справи осіб, засуджених до каторжних робіт на підставі статті 2 Указу від 19.04.1943 р., як правило, не переглядалися (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 9, ark. 313 zv.; t. 28, ark. 210; t. 33, ark. 153).

Значна частина з числа колаборантів, які справді брали участь у каральних акціях проти населення, партизанів, військовополонених на Харківщині й перебували в зоні дії радянської юрисдикції, була покарана. Однак багато з них змогли unikнути кримінальної відповідальності. Військовим колаборантам, причетним до скоєння воєнних злочинів на Харківщині, протягом десятиліть вдавалося досить успішно приховувати власне минуле. Деякі з них для цього вступали до комуністичної партії (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 26, ark. 230). Так чи так, усі вони сподівалися, що з плином часу сплине й строк давності їхніх злочинів. Важливе значення для подальшого переслідування й покарання воєнних злочинців мав Указ Президії Верховної Ради СРСР від 4 березня 1965 р. про незастосування терміну давності до воєнних злочинів та злочинів проти людства (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 1, ark. 133), а також Постанова Верховної Ради СРСР від 3 вересня 1965 р., яка містила роз'яснення щодо застосування цього указу до громадян Радянського Союзу, «які в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. здійснювали активну каральну діяльність, брали особисту участь в убивствах і катуваннях» (AU SBU ZO, spr. 20368, t. 1, ark. 134).

Радянські репресивні інстанції провадили розшукові заходи громадян СРСР, причетних до воєнних злочинів нацистів, і в період 1960–1980-х рр. Одним з останніх найбільших успіхів слідчих органів Радянського Союзу стало виявлення та арешт в 1987 р. колишнього командира українського батальйону поліції при Харківському СД. Слідчим відділом УКДБ УРСР по Запорізькій області було проведено ґрунтовне розслідування не лише воєнних злочинів О. О. Посевіна, а й досить ретельно досліджено структуру та каральну діяльність поліції безпеки та СД «генерального округу Харків», а також українського батальйону поліції СД. О. О. Посевіну було інкриміновано активну участь у насильницькому підтриманні окупаційного режиму. «Посевін з серпня 1942 р. року по серпень 1943 р. спільно з окупантами, на чолі підлеглих йому поліцейських, брав активну участь у каральних акціях — масових розстрілах радянських громадян у місті Харкові: на подвір'ї в'язниці СД по вулиці Чернишевського, № 21, і на галявині

Лісопарку в районі «Сокольники», а також на околицях села Подвірки Дергачівського району Харківської області», — зазначалося в Обвинувальному висновку (AU SBU ZO. Obvinitel'noe zaklyuchenie, spr. 20368, ark. 6-7). В ході слідства підсудний визнав, що «брав участь у розстрілах не менше 3 600 мирних радянських людей, зокрема він особисто убив пострілами з пістолета «Парабеллум» не менше 330 осіб» (AU SBU ZO. Obvinitel'noe zaklyuchenie, spr. 20368, ark. 114). Унаслідок цього О. О. Посевіна було звинувачено в злочинах, передбачених частиною 1-ю статті 56 КК УРСР — «зрада Батьківщини». А у зв'язку з тим, що на момент скоєння злочинів він перебував у лавах РСЧА, слідчу справу разом з Обвинувальним висновком було передано на розгляд військового трибуналу Київського військового округу, який 1988 р. засудив О. О. Посевіна до найвищої міри покарання — розстрілу (AU SBU ZO. Obvinitel'noe zaklyuchenie, spr. 20368, ark. 130).

Кримінальні справи осіб, засуджених за воєнні злочини, скоєні під час Другої світової війни, переглядали судові та правоохоронні інституції і за часів незалежності України. На підставі Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 р. № 962-XII (Pro reabilitatsiui 1991) Харківська обласна прокуратура в період 1990-х рр. розглядала й архівні кримінальні справи колаборантів, причетних до участі в кривавих розправах нацистів над цивільним населенням та військовополоненими на Харківщині. Однак воєнні злочини і злочини проти людства не мають строку давності. Тому цій категорії військових колаборантів вкотре було відмовлено в реабілітації (AU SBU KhO. Arkhivna kontrol'no-nahliadova sprava I. F. Shevtsova, spr. 19228; AU SBU KhO. Arkhivna kontrol'no-nahliadova sprava F. P. Hrechyshkina, M. F. Sopol'nyka, spr. 25464).

Отже, суди над воєнними злочинцями — громадянами Німеччини, причетними до скоєння масових убивств цивільного населення та військовополонених на території м. Харків та Харківській області переважно відбулися в повоєнний час. Проаналізувавши кримінальні справи осіб, засуджених як союзниками, так і самими німцями, мусимо констатувати, що за злочини, вчинені на харківській землі,

до відповідальності було притягнуто одиниці. Здебільшого ці особи отримали мінімальні строки ув'язнення та були покарані за іншу провину. Переважній же більшості нацистів взагалі вдалося уникнути судового переслідування.

Під час Другої світової війни колабораціонізм досяг небувалого розмаху, і це стосувалося не лише території України та інших республік СРСР, а й країн Європи, поневолених нацистами. Колаборанти, що перебували на службі в німецьких каральних інституціях, стали старанними виконавцями та співучасниками кривавих злочинів нацистів на харківській землі. Проте, на відміну від німців, вони в переважній більшості отримали суворе покарання. Слід зазначити, що в радянському кримінальному кодексі не було такого поняття як «колабораціонізм», тому злочини, які вчинили колаборанти, кваліфікувались як «зрада Батьківщини». Попри специфічність та суперечливість кримінального переслідування воєнних злочинців з числа радянських громадян, необхідно відзначити, що жодна особа не була реабілітована навіть у 1990-ті рр. Іншими словами, навіть за пострадянськими мірками їхні дії розглядали як воєнні злочини, що не мають строку давності.

Список джерел та літератури / References

Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zaporiz'kij oblasti (AU SBU ZO). Arkhivna kryminal'na sprava O. O. Posievina, spr. 20368, t. 1, 7, 8, 9, 10, 11, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 37. (In Ukrainian)

Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області (АУ СБУ ZO). Архівна кримінальна справа О. О. Посєвіна, спр. 20368, т. 1, 7, 8, 9, 10, 11, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 37.

Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zaporiz'kij oblasti (AU SBU ZO). Obvinitel'noe zaklyuchenie po delu № 24 po obvineniyu Posevina Aleksandra Aleksandrovicha, spr. 20368, 148 ark. (In Ukrainian)

Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області (АУ СБУ ZO). Обвинительное заключение по делу № 24 по обвинению Посєвіна Александра Александровича, спр. 20368, 148 арк.

Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Kharkivs'kij oblasti (AU SBU KhO). Arkhivna kontrol'no-nahliadova sprava F. P. Hrechyshkina, M. F. Sopol'nyka, spr. 25464, 168 ark. (In Ukrainian)

Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області (АУ СБУ ХО). Архівна контрольно-наглядова справа Ф. П. Гречишкіна, М. Ф. Сопельника, спр. 25464. 168 арк.

Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Kharkivs'kij oblasti (AU SBU KhO). Arkhivna kontrol'no-nahliadova sprava I. F. Shevtsova, spr. 19228, 31 ark. (In Ukrainian)

Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області (АУ СБУ ХО). Архівна контрольно-наглядова справа І. Ф. Шевцова, спр. 19228. 31 арк.

Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Kharkivs'kij oblasti (AU SBU KhO). Arkhivna kryminal'na sprava F. P. Hrechyshkina, M. F. Sopol'nyka, spr. 25464, 294 ark. (In Ukrainian)

Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області (АУ СБУ ХО). Архівна кримінальна справа Ф. П. Гречишкіна, М. Ф. Сопельника, спр. 25464, 294 арк.

Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Kharkivs'kij oblasti (AU SBU KhO). Arkhivna kryminal'na sprava I. F. Shevtsova, spr. 19228, 87 ark. (In Ukrainian)

Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області (АУ СБУ ХО). Архівна кримінальна справа І. Ф. Шевцова, спр. 19228, 87 арк.

Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Kharkivs'kij oblasti (AU SBU KhO). Arkhivna kryminal'na sprava N. M. Leschyshynoi, spr. 017638, 282 ark. (In Ukrainian)

Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області (АУ СБУ ХО). Архівна кримінальна справа Н. М. Лещишиної, спр. 017638, 282 арк.

Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Kharkivs'kij oblasti (AU SBU KhO). Arkhivna kryminal'na sprava P. K. Sirenka, H. H. Kobryseva, L. F. Verezhnikova, S. I. Hulenska, f. 4 (R), op. 2, spr. 34417, t. 1, 2. (In Ukrainian)

Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області (АУ СБУ ХО). Архівна кримінальна справа П. К. Сіренка, Г. Г. Кобрисева, Л. Ф. Вережнікова, С. І. Гуленка, ф. 4 (Р), оп. 2, спр. 34417, т. 1, 2.

Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity. 1968, https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.27_convention%20statutory%20limitations%20warcrimes.pdf. Accessed: 25 Oct. 2023.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO), f. 2, op. 14, spr. 1. Svodnye vedomosti po uchetu zlodeyanij i po ugonu sovetskix grazhdan v nemeckoe rabstvo i kopii aktov po g. Har'kovu. Har'kovskaya oblastnaya komissiya sodejstviya Chrezvychajnoj gosudarstvennoj komissii po ustanovleniyu i rassledovaniyu zlodeyanij nemecko-fashistskix zavtchikov i ix soobshhnikov i prichinnogo imi usherba, 102 ark. (In Russian)

Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 2, оп. 14, спр. 1. Сводные ведомости по учету злодеяний и по угону советских граждан в немецкое рабство и копии актов по г. Харькову. Харьковская областная комиссия содействия Чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба, 102 арк.

Epifanov, A. E. *Otvetstvennost' za voennye prestupleniya, sovershennye na territorii SSSR v period Velikoj Otechestvennoj vojny*. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni doktora yuridicheskikh nauk. Moskva, 2001. (In Russian)

Епифанов, А. Е. *Ответственность за военные преступления, совершенные на территории СССР в период Великой Отечественной войны*. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. Москва, 2001.

Klee, E. *Das Personenlexikon zum Dritten Reich: Wer war was vor und nach 1945*. Augsburg, 2005.

Кримінальний кодекс УРСР. Київ, 1950. (In Ukrainian)

Кримінальний кодекс УРСР. Київ, 1950.

Kudryashov, S., Voisin, V. The early stages of «legal purges» in Soviet Russia (1941–1945). *Editions de l'EHESS [EHESS Editions]*, vol. 49, 2009, pp. 263–296.

Kunce, T. (red.). *Vizit Kanclera Adenauera v Moskvu 8–14 sentyabrya 1955 g.: Dokumenty i materialy*. Moskva, 2020. (In Russian)

Кунце, Т. (ред.). *Визит Канцлера Аденауэра в Москву 8–14 сентября 1955 г.: Документы и материалы*. Москва, 2020.

Megargee, G. P. (ed.). *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, vol. II, part B. Bloomington, 2012.

Paul Blobel: Eidesstattliche Erklärung. *NS-Archiv. Dokumente zum Nationalsozialismus*, <https://www.ns-archiv.de/einsatzgruppen/blobel/eidesstattliche-erklaerung-1.php>. Accessed: 17 Sept. 2023.

Pro reabilitatsiiu zhertv represij komunistychnoho totalitarnoho rezhymu 1917–1991 roktiv. Zakon Ukrainy vid 17.04.1991 r. № 962-KhII, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text>. Data perehliadu: 30 veresnia 2023. (In Ukrainian)

Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років. Закон України від 17.04.1991 р. № 962-XII, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text>. Дата перегляду: 30 вересня 2023.

Prusin, A. «Fascist Criminals to the Gallows!»: The Holocaust and Soviet War Crimes Trials, December 1945-February 1946. *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 17, no 1, Spring 2003, p. 1–30.

Реабилітація: як е'то было. Документи Президіума ЦК КПСС і другіє матеріалы, т. 1. Москва, 2000. (In Russian)

Реабилітація: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы, т. 1. Москва, 2000.

Sbornik zakonov SSSR i Ukazov Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSSR (1938 — iyul' 1956 gg.). Moskva, 1956. (In Russian)

Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 — июль 1956 гг.). Москва, 1956.

Sbornik zakonov SSSR i Ukazov Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSSR (1938–1975), т. 3. Moskva, 1975. (In Russian)

Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938–1975), т. 3. Москва, 1975.

Schacherreiter, C. Ein schrecklich normaler Nationalsozialist. *Oberösterreichische Nachrichten*, 4 Mar. 2014, <https://www.nachrichten.at/kultur/Ein-schrecklich-normaler-Nationalsozialist;art16,1321940>. Accessed: 20 Sept. 2023.

Shajkan, V. O. *Kolaboratsionizm na terytorii rejkhskomisariatu «Ukraina» i vijs'kovoї zony v roky Druhoї svitovoї vijny. Monografіa*. Kryvyj Rih, 2005. (In Ukrainian)

Шайкан, В. О. *Колораціоналізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія*. Кривий Ріг, 2005.

Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal Nuremberg, 14 November 1945 – 1 October 1946, vol. 7: Proceedings 5 February 1946 – 19 February 1946. Nuremberg, 1947.

Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals under control Council Law No. 10. Nuernberg October 1946 — April 1949, vol. 1. Washington, 1949a.

Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals under control Council Law No. 10. Nuernberg October 1946 — April 1949, vol. 4. Washington, 1949b.

Ugolovnyj kodeks RSFSR: Oficial'nyj tekst s izmeneniyami na 1 iyulya 1950 g. i s prilozheniem postatejno-sistematizirovannyx materialov. Moskva, 1950. (In Russian)

Уголовный кодекс РСФСР: Официальный текст с изменениями на 1 июля 1950 г. и с приложением постановлено-систематизированных материалов. Москва, 1950.

Vasyli'iev, V. Zlochynsi, zhertvy, ochevydtsi. Problemy doslidzhen' nasyil'stva nad tsyvil'nym naselenniam Ukrainy v roky nimets'ko-radians'koi vjny. U zb.: *Nasyil'stvo nad tsyvil'nym naselenniam Ukrainy. Dokumenty spetssluzhb. 1941–1944.* Kyiv, 2018, s. 20–58. (In Ukrainian)
Васильєв, В. Злочинці, жертви, очевидці. Проблеми досліджень насильства над цивільним населенням України в роки німецько-радянської війни. У зб.: *Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944.* Київ, 2018, с. 20–58.

Vasyli'iev, V. Osoblyvosti istorychnoho kontekstu stvorennia dokumentiv radians'kykh orhaniv derzhbezpeky schodo zlochyniv natsystiv ta ikh soiuzykiv stosovno tsyvil'noho naselennia Ukrainy. U zb.: *Nasyil'stvo nad tsyvil'nym naselenniam. Chernihiv's'ka oblast'. Dokumenty orhaniv derzhbezpeky. 1941–1943.* Kyiv, 2019, s. 4–11. (In Ukrainian)
Васильєв, В. Особливості історичного контексту створення документів радянських органів держбезпеки щодо злочинів нацистів та їх союзників стосовно цивільного населення України. У зб.: *Насильство над цивільним населенням. Чернігівська область. Документи органів держбезпеки. 1941–1943.* Київ, 2018, с. 4–11.

Vladimircev, N. I., Kokurin, A. I. (red.). *NKVD-MVD SSSR v bor'be s banditizmom i vooruzhennym nacionalisticheskim podpol'em na Zapadnoj Ukraine, v Zapadnoj Belorussii i Pribaltike (1939–1956): Sbornik dokumentov.* Moskva, 2008. (In Russian)
Владимирцев, Н. И., Кокурин, А. И. (ред.). *НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956): Сборник документов.* Москва, 2008.

Yakovliev, V. The Kharkiv Trial of War Criminals (December 15–18, 1943): Basis, International Impact and Historic Significance. *Evropský filozofický a historický diskurz [European philosophical and historical discourse]*, vol. 8, issue 1, 2022, p. 32–45. DOI: <http://dx.doi.org/10.46340/ephd.2021.8.1.5>

Yakovliev, V. Osoblyvosti provedennia Kharkivs'koho pokazovoho sudu (15–18 hrudnia 1943 r.) nad natsysts'komy voienному zlochynsiamy. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History]*, вип. 3 (150), 2021, s. 78–84. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.150.12> (In Ukrainian)

Яковлев, В. Особливості проведення Харківського показового суду (15–18 грудня 1943 р.) над нацистськими воєнними злочинцями. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, вип. 3 (150), 2021, с. 78–84. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.150.12>

Yampol'skij, V. P. (red.). *Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Sbornik dokumentov*, t. 4, kn. 1. Moskva, 2008. (In Russian)

Ямпольский, В. П. (ред.). *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов*, т. 4, кн. 1. Москва, 2008.

Vitalii Yakovliev

PhD student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Deputy Director General for Research

National Museum of Military History of Slobozhanshechyna

Town Solonytsivka, Kharkiv region, 62370, Ukraine

Email: vitalii.yakovliev@student.karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7207-0097>

WARTIME AND POST-WAR CRIMINAL PROSECUTION OF PERSONS INVOLVED IN NAZI CRIMES IN THE KHARKIV REGION

The article sheds light on an issue neglected in both Ukrainian and international historiography — the prosecution of persons involved in Nazi crimes in the Kharkiv region. The source base of the study includes legislative and regulatory documents, thematic collections of documents, and archival criminal cases of former members of the Ukrainian auxiliary police who served with the GFP (secret field police) group 560, security police and SD of the 'General District of Kharkiv', and the Ukrainian police battalion under SD command. Despite the differences that existed between the Allies, the prosecution of Nazi war criminals became a key condition for the restoration of peace and establishment of a new world order after the end of World War II. In later years, the growing tensions between the two military-political blocs of NATO and the Warsaw Pact notwithstanding, the issue of bringing to justice persons involved in the bloody crimes of Nazism continued to remain important in international politics. A major step in the cause of punishing the crimes of National Socialism was the adoption by the UN General Assembly of the Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity. Trials of German citizens involved in mass murder of civilians and prisoners of war in the city of Kharkiv and Kharkiv Oblast mainly took place after the end of the war. Based on the analysis of criminal cases

of persons convicted both by the Allies and by Germans courts, it can be stated that few individuals were brought to justice for crimes committed in the region. For the most part, they received minimum prison terms and were punished for other crimes. Most Nazis escaped responsibility altogether. The criminal prosecution of Soviet citizens who participated in massacres of civilian population and prisoners of war in Kharkiv Oblast began immediately after the liberation of the region in 1943 and continued until the end of the 1980s. Collaborators who served in German penal institutions were assiduous executors and accomplices of Nazi crimes. Unlike German citizens, the vast majority of them received a severe punishment. Notably, there was no concept of 'collaborationism' in the Soviet criminal code; so, crimes committed by collaborators were classified as 'treason to the Motherland'. Despite the contradictory nature of the prosecution of Soviet citizens involved in Nazi war crimes, it should be noted that not a single such individual was rehabilitated even in the 1990s. In other words, even by post-Soviet standards, their actions were considered war crimes with no statute of limitations.

Keywords: World War II, Kharkiv region, Nazi war crimes, military tribunal, criminal prosecution, military collaborationism.

Текст надійшов до редакції 08.03.2024.

The text was received by the editors 08.03.2024.

Текст затверджено до друку 19.05.2024.

The text is recommended for printing 19.05.2024.